

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ФАТИМА ГУСЕЙН ГЫЗЫ САЛИМОВА

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНСТРУКТИВНЫХ ТИПОВ
ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОСТАВЕ СЛОЖНОГО
СИНТАКСИЧЕСКОГО ЦЕЛОГО В ЭПОСАХ
«ПЕСНЬ О НИБЕЛУНГАХ» И «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУТ»**

5714.01 – Сравнительно-историческое и
сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам**

Баку – 2016

Диссертация выполнена на кафедре общего и русского языкознания
Бакинского славянского университета.

Научный руководитель: академик
Камал Мехти оглы Абдуллаев

Официальные оппоненты: доктор филологических наук, профессор
Сархан Аваз оглы Абдуллаев

доктор философии по филологии
Шабан Гулам оглы Гусейнов

Ведущая организация: Отдел тюркских языков
и отдел индоевропейских языков
Института языкознания имени Насими
НАН Азербайджана

Защита состоится « 28 » сентября 2016 года в « ____ » часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г.Баку, ул.С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского славянского университета.

Автореферат разослан « ____ » июня 2016 года.

Ученый секретарь
Диссертационного совета Д.02.071
доктор философии по филологии, доцент

Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Текст является знаком культуры, имеющим свой внутренний мир – пространство и время. «Это цепочки, передающие от поколения к поколению накопленные знания, а толкование, интерпретация – это культурное посредничество, выход в непрерывность культурной традиции»¹. Более того, в тексте «воспроизводится та часть общей «картины мира», которая попадает в поле зрения исследователя (писателя, ученого, публициста) в данный конкретный момент его восприятия»². В этом смысле неопределимыми, на наш взгляд, оказываются тексты «Песни о Нибелунгах» и «Китаби-Деде Коркут».

Как классические образцы поэтического жанра они дают возможность изучить связность текста в статусе цельнооформленной синтаксической единицы. При этом, по замечанию Л.М.Грановской, «возникает сетка регулируемых, повторяющихся моделей, соотношение которых определяет цельность текста»³.

Разработанность темы. На материале рассматриваемых памятников синтаксическое изучение проблемы сравнительного анализа сложного синтаксического целого (ССЦ) отсутствует. Но имеется ряд работ, в которых исследование велось параллельно, независимо друг от друга как германистами (А.Хойслер, Г.Пауль, О.Москальская и др.⁴), так и тюркологами (В.Жирмунский, Х.Короглы, К.Абдуллаев и др.⁵). И те, и другие восходят в теоретико-методологических началах к работам, имеющим непреходящую значимость в области исторической поэтики и постулатов общего языкознания в принципе. Это

¹ Грановская Л.М. Структура и семантика текста. Баку, 2006, с.8.

² Гальперин И.Р. Проблемы лингвостилистики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX. М., 1980, с.131.

³ Грановская Л.М. Структура и семантика текста. Баку, 2006, с.70.

⁴ Хойслер А. Германский героический эпос и сказание о нибелунгах. М., 1960; Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Издательство иностранной литературы, 1960; Москальская О. Грамматика текста. М.: Высшая школа, 1981.

⁵ Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха // Вопросы языкознания, 1968, №1, с. 23-42; его же: Тюркский героический эпос. Л., 1974; его же: Народный героический эпос. М.-Л., 1962; Короглы Х. Огузский героический эпос. М., 1976; Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»). Дисс. ... канд. филол. наук. М., 1976; его же: Тайный «Деде Коркуд». Баку: Мугарджим, 2006.

прежде всего исследования А.М.Пешковского, В.М.Жирмунского, Р.О.Якобсона, А.А.Потебни и других филологов.

В последующие годы идеи А.М.Пешковского и В.М.Жирмунского в области изучения синтаксиса текста нашли отражение в работах Н.З.Гаджиевой, Г.Я.Солганика, И.Р.Гальперина, В.Г.Адмони, О.И.Москальской, К.М.Абдуллаева и др.¹

Актуальность исследования. Исследователи при изучении синтаксиса того или иного текста чаще всего рассматривают отдельные языковые средства, служащие выражению связности текста. Тогда как в настоящей работе проводится анализ сложных синтаксических целых, составляющих непосредственно текст двух эпосов, а именно: семантики входящих в их состав языковых единиц, организации текстовых компонентов, а также связей и отношений этих компонентов в ходе линейного развертывания текста. Взаимодействуя между собой, они реализуют структурный и семантический уровни исследуемых текстов.

Объектом исследования являются тексты «Песни» и «Книги», которые прошли длительный процесс последовательной творческой переработки в многовековой устно-поэтической передаче, а впоследствии были записаны в той форме, в которой и дошли до нас (письменная фиксация «Книги» датируется I половиной XVI в., «Песни» – началом XIII – XVI вв.).

Предметом исследования являются конструктивные типы предложений, составляющие непосредственно тексты двух эпосов.

Источниками исследования являются оригинальные тексты «Книги» и «Песни», написанные на древнетюркском и средневерхне-немецком языках.

¹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М.: Наука, 1973; Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973; Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981; Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л.: Наука, 1973; Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: Элм, 1983; его же: Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999; его же: Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012 (в соавторстве с А.Мамедовым, М.Мусаевым, К.Устюновой, Н.Новрузовой, Ш.Гусейновым, Г.Рзаевой, К.Гаджиевой, Л.Зиядовой, С.Фаталиевой, Г.Нагиевой, Г.Магеррамовой, Ш.Зейналовой, Ф.Салимовой, В.Магеррамовой).

Основной целью работы является выявление организации микро- и макротекстов, а также связей и отношений их компонентов.

Для достижения основной цели поставлены следующие **задачи**:

– выявить конструктивные предложения в организации микро- и макротекстов;

– выявить и рассмотреть виды и типы конструктивных предложений в синтаксической ткани «Песни» и «Книги»;

– сравнить виды и типы конструктивных предложений в «Песни» и «Книге»;

– определить своеобразие функционирования разных типов конструктивных предложений в этих памятниках;

– описать особенности синтаксического построения текстов «Книги» и «Песни» в их сходстве и различии.

Основными методами исследования являются сравнительно-сопоставительный и метод лингвистического описания. При анализе материала в качестве вспомогательного был использован интегральный метод, заключающийся в системном подходе к рассмотрению отдельных явлений в их взаимокорреляции.

Научная новизна. В работе проведен сравнительный анализ памятников через рассмотрение конструктивных типов предложений в составе ССЦ. Предлагаемый сравнительный анализ системно-языкового изучения микро и макротекстов двух эпосов является первой попыткой такого исследования материала в истории сопоставительной лингвистики.

Теоретическая значимость определяется тем, что сравнительно-сопоставительное изучение эпосов германского и азербайджанского народов позволяет установить общие и частные приемы построения конструктивных предложений в текстах «Песни» и «Книги». Теоретически важным представляется и то, что такое сравнение способствует углубленному пониманию логико-синтаксических связей в этих памятниках.

Практическая значимость исследования определяется тем, что материалы, представленные в работе, могут быть использованы на спецкурсах по лингвистике текста, где ведется анализ языковых особенностей «Песни» и «Книги», на занятиях по синтаксису немецкого и азербайджанского языков, а также на занятиях по дисциплинам с историческим уклоном изучения языка на филологических факультетах.

На защиту выносятся следующие положения:

– конструктивные типы предложений в составе ССЦ являются неотъемлемым стержнем структурно-содержательной оформленности ССЦ;

– конструктивные типы предложений в составе ССЦ строятся по определенному принципу, который можно проследить на структурном, лексическом и грамматическом уровнях языка;

– функционирование типов конструктивных предложений в составе ССЦ;

– содержательная сторона ССЦ осуществляется тремя видами построений конструктивных типов предложений;

– конструктивные типы предложений в составе ССЦ образуют рамочные конструкции;

– конструктивные типы предложений в составе ССЦ объединяются в модели, через которые выстраиваются своеобразные картины мира тюркского и германского народов.

Апробация диссертации осуществлялась в процессе обсуждения содержания отдельных ее разделов на заседаниях кафедры общего и русского языкознания Бакинского славянского университета.

Основные положения исследования изложены в одиннадцати (11) научных публикациях. Научно-теоретические и практические выводы по отдельным проблемам работы были изложены в докладах, представленных на международных форумах и конференциях, где содержание работы получило одобрение специалистов.

Структура и объем работы. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** обосновывается выбор темы, ее актуальность, цели и задачи. Указываются источники исследования, предмет и объект исследования.

Первая глава диссертации называется «История изучения сложного синтаксического целого в отечественном и зарубежном языкознании». Учение о тексте как более крупной, чем предложение, синтаксической единице, стало одной из главных проблем лингвистики XX века. В частности, теория сложного синтаксического целого разрабатывалась в трудах А.М.Пешковского, Н.С.Поспелова,

В.М.Жирмунского, затем дальнейшее развитие получила в работах И.Р.Гальперина, Г.Я.Солганика и др. Большой вклад в разработку этой проблемы внесла О.И.Москальская. В германском языкознании идея сверхфразового единства как понятия «содружество предложений»¹ (Satzgemeinschaft) получила развитие в работах Карла Бооста. Также к проблеме ССЦ и текста в немецком языке обращался В.Г.Адмони.

Изучение текста, его единиц, создание особой теории текста, которая представила собой новую область лингвистики, привлекло внимание и некоторых отечественных ученых. Однако, в основном, азербайджанскими лингвистами данный вопрос рассматривался попутно и оставался открытым. Так, не развив в дальнейшем свои идеи, к понятию ССЦ подошел М.Казембек; А.Халилов в своей статье исследовал соединительные связи между предложениями; А.Джавадов отграничивал потенциальный синтаксис, формальное членение от актуального синтаксиса, супрасинтаксиса, в рамках статьи исследовал проблемы актуального членения предложения. Впервые проблема синтаксиса текста в азербайджанском языкознании была поставлена и разработана акад. К.М.Абдуллаевым. На материале азербайджанского языка им были подробно исследованы структуры текста, закономерности, аспекты и типы актуального членения предложения.

В плане сравнительно-сопоставительного изучения «Китаби-Деде Коркут» и «Песни о Нибелунгах» интерес представляют работы отечественных и немецких ученых: акад. К.Абдуллаева, проф. З.Хартманн, проф. Х.Бухотена, проф. И.Гамидова, проф. Ф.Зиммера и др. Эти исследования стали возможны благодаря реализации совместного исследовательского проекта «Восток и Запад в средневековых героических эпосах «Книга моего деда Коркута» и «Песнь о Нибелунгах».

Вторая глава называется «Содержательное оформление конструктивных типов предложений в составе ССЦ в «Песни о Нибелунгах» и «Китаби-Деде Коркут» и состоит из двух подглав. Сложное синтаксическое целое (ССЦ) мыслится как самостоятельная семантико-синтаксическая единица, формируемая путем объединения предложений на основе взаимодействия содержания и формы отдельных речевых сообщений. Соединительные предложения, которые входят в

¹ Boost K. Der deutsche Satz. Die Satzverflechtung // Deutschunterricht. Berlin/Leipzig: Volk und Wissen-Verlag, 1949, S.9.

него, создают единство и связность содержания ССЦ. Следовательно, в составе ССЦ они носят конструирующий характер, т.е. представляют собой конструктивные типы предложений.

Таким образом, под *конструктивными типами предложений в составе ССЦ* понимаются предложение или группа предложений, служащие для выражения структурно-содержательной оформленности сложного синтаксического целого. Данное понятие (имеется в виду конструктивный тип предложения в составе ССЦ – прим. Ф. Салимовой) отсутствует в научной литературе по синтаксису текста, хотя играет значительную роль в синтаксической структуре всего ССЦ в целом, поскольку благодаря такого рода предложениям происходит развертывание и конкретизация информации как в пределах, так и между ССЦ.

Известно, что содержательная сторона ССЦ строится двумя способами:

1) *абстрактная информация в ходе повествования конкретизируется* (информация строится по модели: от общего к частному);

2) *конкретная информация в ходе повествования абстрагируется* (информация строится по модели: от частного к общему).

Семантическая преемственность упомянутых двух способов осуществляется тремя видами построений:

1. пошаговое построение ССЦ от абстрактной информации к конкретной и наоборот;

2. построение нескольких конкретизирующих частей со сквозной абстрактной частью;

3. ССЦ с общей абстрактной частью, от которой строятся производные части с обобщенной информацией с параллельным переходом к конкретизации.

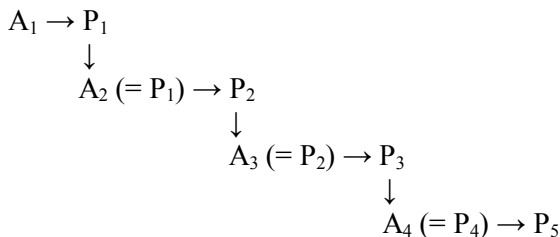
Все три вида построения помогают выделить в структуре ССЦ или макротекста 2 вида конструктивных предложений: 1) конструктивные предложения с абстрактной информацией; 2) конструктивные предложения с конкретной информацией. Между этими двумя видами конструктивных предложений как в пределах ССЦ, так и макротекста можно говорить о наличии 3 способов связи: лексической, морфологической и синтаксической.

Рассмотрим ССЦ, приведенные из текстов «Китаби-Деде Коркут» и «Песнь о Нибелунгах».

1) Rəsul əleyhisəllam zamanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata deyərlər, bir əg qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə, olurdi. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haq Taala anın könlünə ilham edərdi.

В данном ССЦ абстрактная информация представлена в первом предложении, где речь идет о том, что жил некий старик Коркут: «Rəsul əleyhisəllam zamanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata derlər, bir əg qopdı». Это предложение является конструктивным предложением с абстрактной информацией. Обозначим его знаком А. В последующих предложениях (Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə, olurdi. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haq Taala anın könlünə ilham edərdi) идет конкретизация того, кто такой Коркут-ата, т.е. идут конструктивные предложения с конкретной информацией. Эту часть ССЦ обозначим знаком Р. Следует заметить, что эта конкретизация обобщенной информации носит пошаговый характер.

Так, предложение Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi, конкретизируясь, становится абстрактным для последующего предложения (Nə dersə, olurdi), а оно в свою очередь конкретизируется третьим (Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi), третье – четвертым (Haq Taala anın könlünə ilham edərdi). Общую схему приведенного ССЦ можно изобразить следующим образом:

В данном ССЦ с пошаговым введением информации конструктивные предложения связаны между собой следующими средствами:

- употреблением слов одной тематической группы: əg – kişi;
- употреблением синонимов (в т.ч. контекстуальных синонимов) и синонимических замен: əg – kişi;
- использованием личных (в 3 л.), указательных и некоторых других местоимений в качестве лексических эквивалентов: bir əg – ol kişi;

– наличием детерминанта, а именно обстоятельства, объединяющего весь ССЦ в едином временном пространстве: *Rəsul əleyhisəllam zamanına*;

– единством временных форм глаголов-сказуемых: *qorpdı → bilicisiydi, olurdı, söylərđi, edərđi*;

– парцелляцией конструкций: *Nə dersə, olurđı. Qayıbdən dürlü xəbər söylərđi. Haq Taala anın könlünə ilham edərđi.*

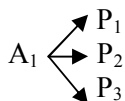
2) *Ez wuohs in Búrgónden ein vil édel magedîn (A),*

Daz in allen landen niht schœners mohte sîn,

Kriemhilt geheizen: si wart ein scœne wîp.

Dar umbe muosen degene vil verliesén den lîp (P).

Общая информация данного ССЦ – это сообщение о том, что в земле бургундов жила девица юных лет. Далее же следует постепенная конкретизация общей мысли: что ее звали Кримхильд, что она была из знатного рода, что многих красота ее на гибель обрекла. Таким образом, в ССЦ выделяются три конкретизирующие части (*Daz in allen landen niht schœners mohte sîn*; *Kriemhilt geheizen: si wart ein scœne wîp*; *Dar umbe muosen degene vil verliesén den lîp*) со сквозной абстрактной темой (*Ez wuohs in Búrgónden ein vil édel magedîn*). Схема:

Средствами связи выступают:

– слова одной тематической группы: *ein édel magedîn – ein scœne wîp*;

– лексические повторы: *schœners – scœne*;

– контекстуальные синонимы: *magedîn – wîp*;

– союзы в начале предложений: *daz, dar umbe*;

– личное местоимение 3 лица вместо имени собственного: *Kriemhilt – si*;

– единство временных форм глаголов-сказуемых, а именно в *Präteritum*: *wuohs, wart*;

– детерминант: *dar umbe*;

– степень сравнения прилагательных: *schœners – scœne*;

– парцелляционная конструкция: *Daz in allen landen niht schoeners mohte sîn;*

– вводное предложение: *sî wart ein scœne wîp.*

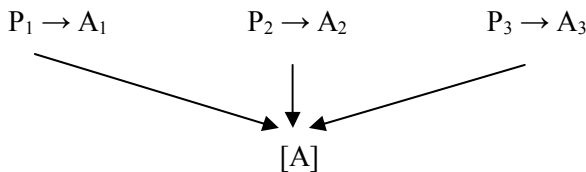
Представленный в ССЦ закон очередности поддерживается рифмой: *magedîn – sîn – wîp – lîp.*

Последнее предложение исследуемого ССЦ является кодовым для всего текста эпоса, оно так называемый ключ, который постепенно отрывает нам все тайны: здесь заранее задается мотив всего содержания: *Daz umbe tuosen degene vil verlîesén den lîp* (Из-за которой многие мужчины потеряют жизнь). Именно в результате конфликта Кримхильд с Брюнхильд погиб Зигфрид, а затем остальные герои расстались с жизнью из-за ее мести за смерть мужа. Как отмечает немецкий языковед Урсула Шульц, данная строфа является явным показателем перехода от конкретного к общему. Таким образом, несмотря на то, что информация ССЦ строится от абстрактной к частной, завершение его представляет собой конкретизирующую часть для всего дальнейшего повествования эпоса.

3) *Buğa dæxi oğlana sürdi gældi. Dilædi ki, oğlanı həlak qılaydı. Oğlan yumruğıyla buğanın alnına qıya tutub çaldı, buğa götin-götin getdi. Buğa oğlana sürdi, gerü gældi. Oğlan yenə buğanın alnına yumruğıyla qatı urdı. Oğlan bu qatla buğanın alnına yumruğunu dayadı, sürdi meydanın başına çıqardı.*

Buğa ilə oğlan bir həmlə çəkişdilər. İki dalusının üstinə buğanın köpük durdı (P). Nə oğlan yenər, nə buğa yenər (A).

ССЦ построено по схеме $P \rightarrow A$. В нем от общей абстрактной части – гипертемы (*Nə oğlan yenər, nə buğa yenər*) – строятся производные части с обобщением и параллельным переходом к конкретизации. Схема:

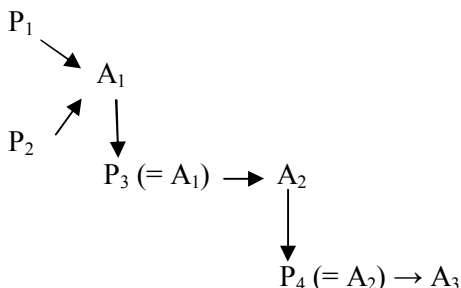
Средствами связи выступают:

– неполный лексический повтор: 1) *buğa – buğanın – buğa – buğa – buğanın – buğanın – buğa – buğanın – buğa*; 2) *oğlana – oğlanı – oğlan – oğlana – oğlan – oğlan – oğlan – oğlan*;

- контекстуальные антонимы: Buğa – oğlan;
- единство временных форм глаголов-сказуемых: Gəldi – çaldı – getdi – gerü gəldi – urdı – dayadı – çıqardı;
- синтаксический повтор словосочетаний: 1) bir buğası – bir buğrası; 2) bir yazın – bir güzün; 3) tamaşaya baqardı – təfərrüç edərđi;
- вводное предложение: Ol buğa qatı daşa buynuz ursa, un kibi ügidərđi.

4) Er nieg ir flîzeclîche; bi der hénde si in vie.
 wie rehte minneclîche er bî der frouwen gie!
 mit lieben ougen blicken ein ander sâchen an
 der herre und ouch diu frouwe (P).
 daz wart vil tougenlîch getân (A).

В ССЦ отмечены две конкретизирующие части (Er nieg ir flîzeclîche; bi der hénde si in vie) со сквозной абстрактной темой (daz wart vil tougenlîch getân), а также пошаговое построение от конкретной информации (wie rehte minneclîche er bî der frouwen gie; mit lieben ougen blicken ein ander sâchen an der herre und ouch diu frouwe). Схема:

Средствами связи служат:

- употребление слов одной тематической группы: hénde – ougen;
- употребление синонимов: flîzeclîche – minneclîche; blicken ein – sâhen an;
- наличие антонимов: der herre – diu frouwe;
- наличие слов и словосочетаний со значением логических связей предложений и резюмирующих (подытоживающих мысль) слов: daz wart vil tougenlîch getân;
- употребление союза wie;

- использование личных местоимений (в 3 л.) вместо предшествующих лексических эквивалентов: er – si;
- употребление всех глаголов-сказуемых в форме Präteritum;
- использование вводного предложения: wie rehte minneclîche er bî der frouwen gie!

Третья глава диссертации называется «Структурно-содержательное оформление ССЦ с рамочными конструкциями» и так же состоит из двух подглав. При исследовании материала «Китаби-Деде Коркут» и «Песни о Нибелунгах» были выявлены ССЦ с рамочными конструкциями. В лингвистике понятие «рамочной конструкции» не ново.

В азербайджанском языкознании впервые это понятие было введено акад. К.М.Абдуллаевым. Рамочные конструкции он рассматривал на уровне предложения, а именно при изучении главных членов предложения. Считая подлежащее доминирующим главным членом азербайджанского предложения, ученый отмечал, что «подлежащее лексически начинает предложение и завершает его уже в морфологизированном виде через личные окончания (своего рода рамочная конструкция)»¹.

Понятие рамочной конструкции характерно и для немецкого предложения. В.Г.Адмони отмечал, что в немецком языке «рамочная конструкция создается путем расщепления сказуемого, причем особенно характерной формой такого расщепления сказуемого является отрыв друг от друга частей сложной глагольной формы или составного глагольного сказуемого»².

Следовательно, рамочная конструкция присуща как азербайджанскому, так и немецкому предложению. Однако в обоих языках данное понятие не рассматривалось за пределами простого предложения. Тогда как материал исследуемых эпических произведений дает возможность выделить рамочные конструкции и в структуре ССЦ. Причем такого рода ССЦ могут строиться по двум схемам:

- А → Р → А, когда абстрактная информация носит рамочный характер;

¹ Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: Элм, 1983, с.33.

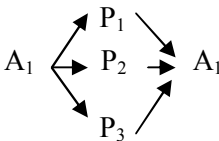
² Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1955, с.377.

– $P \rightarrow A \rightarrow P$, когда конкретная информация носит рамочный характер.

Рассмотрим обе схемы.

1) Bayındır xanın yigitləri Dirsə xanı qarşuladılar (A). Gətürüb qara otağa qondurdılar. Qara keçə altına döşədilər. Qara qoyun yaxnisından öninə gətürdilər (P). Bayındır xanından buyruq böylədilər, xanım, dedilər (A).

В данном ССЦ в первом предложении дается своего рода «задание» всего сложного синтаксического целого: встреча Дирсе хана со слугами Баяндур хана. Затем следует информационный ряд, где описывается, как слуги встретили Дирсе хана: привели его в палатку черного цвета, постлали перед ним шкуру черного ягненка, принесли ему мясо черного ягненка. Но последнее предложение этого отрывка выступает логическим продолжением первой ключевой фразы. Следовательно, первое и последнее предложения взаимосвязаны и выступают в качестве кольцевой части для второго, третьего и четвертого предложений. При этом обобщающая часть ССЦ (Bayındır xanın yigitləri Dirsə xanı qarşuladılar; Bayındır xanından buyruq böylədilər, xanım, dedilər) представляет собой абстрактную сквозную тему для трех конкретизирующих частей (Gətürüb qara otağa qondurdılar; Qara keçə altına döşədilər; Qara qoyun yaxnisından öninə gətürdilər). Таким образом, схема ССЦ следующая:

Средствами связи выступают:

– лексические повторы: Bayındır xanın – Bayındır xanından; Qara otaq – qara keçə – qara qoyun;

– единство временных форм глаголов-сказуемых: qarşuladılar – qondurdılar – döşədilər – gətürdilər – böylədilər;

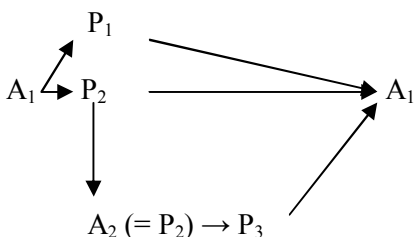
– наличие синтаксического повтора: qara otağa qondurdılar – Qara keçə altına döşədilər – Qara qoyun yaxnisından öninə gətürdilər – Bayındır xanından buyruq böylədilər.

2) Dô het ouch sich ein recke gein den vîenden dar (A)

erhaben ûf die warte; der was ze vlîze gar.

den sach der herre Sîvrit und in der küene man.
 ietweder dô des andern mit nîde hûetén began (P).
 Ich sag' iu, wer der wære, der der warte pflac.
 ein liechter scilt von golde im vor der hende lac.
 ez was der küene Liudegast (A).

В представленном ССЦ выделяется несколько конкретизирующих частей (erhaben ûf die warte; der was ze vlize gar; den sach der herre Sîvrit und in der küene man) со сквозной обобщающей темой (Dô het ouch sich ein recke gein den vîenden dar; Ich sag' iu, wer der wære, der der warte pflac. ein liechter scilt von golde im vor der hende lac. ez was der küene Liudegast) и пошаговое построение информации от абстрактной, выраженной одним из предложений конкретизирующей части (den sach der herre Sîvrit und in der küene man), к конкретной (ietweder dô des andern mit nîde hûetén began). Схема:

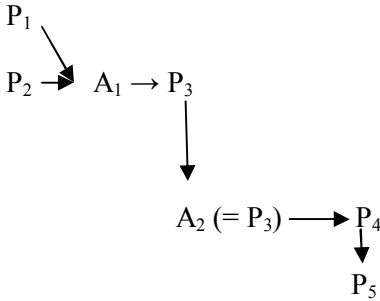

3) Qara-qara dağlardan xəbər aşdı. Qanlu-qanlu suların xəbər keçdi (P). Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı (A). Uşun qocanın ağ-ban evi önində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarub qara geydi. Uşun qoca “Oğul, oğul!” – deyü ağca yüzlü anasıyla ağlaşdılar, bozlaşdılar (P).

В данном ССЦ абстрактное предложение (Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı) с семантической точки зрения является, по замечанию К.М.Абдуллаева, «переходным элементом, которое от интонации однородности и перечисления переводит сверхфразовое единство в причинное, пояснительное отношение»¹. ССЦ отличается построением трех конкретизирующих частей (Qara-qara dağlardan xəbər aşdı; Qanlu-qanlu suların xəbər keçdi; Uşun qocanın ağ-ban evi önində şivən qopdı) со сквозной абстрактной темой (Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı).

¹ Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»). Дисс. ... канд. филол. наук. М., 1976, с.88-89.

Третье предложение конкретизирующей части становится сквозной обобщенной темой для последующей конкретизации (Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarub qara geydi; Uşun qoca “Oğul, oğul!” – deyü ağca yüzlü anasıyla ağlaşdılar, bozlaşdılar). Схема:

Средствами связи являются:

- лексические повторы: 1) Xəbər – xəbər – xəbər; 2) Uşun qocanın – Uşun qoca; 3) Qara-qara – qara; 4) Ağban – ağ – ağca;
- синонимы: Ağlaşmaq – bozlaşmaq;
- антонимы: Qara – ağ;
- единство временных форм глаголов-сказуемых: Aşdı – keçdi – vardı – qopdı – geydi – ağlaşdılar – bozlaşdılar;
- синтаксический повтор: Qara-qara – qanlı-qanlı – ağ-ban;
- синтаксический параллелизм: Qara-qara dağlardan xəbər aşdı. Qanlı-qanlı sularından xəbər keçdi. Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı. Uşun qocanın ağ-ban evi önində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarub qara geydi. Uşun qoca “Oğul, oğul!” – deyü ağca yüzlü anasıyla ağlaşdılar, bozlaşdılar.

4) Sîvrit was geheizen der snelle degen guot.

er versüochte vil der rîche durch ellenthafte muot.

durch sînes lîbes sterke er reit in menegiu lant (P).

Hey waz er sneller degene sît zen Búrgónden vant (A)!

In sînen besten zîten, bî sînen jungen tagen

man mohte michel wunder von Sîvrîde sagen (P).

Абстрактная информация (Ах, сколько он в Бургундии нашел богатырей!) окольцована частным перечислением подвигов Зигфрида с юных лет. В данном ССЦ наблюдается построение двух конкретизирующих частей (Sîvrit was geheizen der snelle degen guot. er

versúochte vil der ríche durch ellenthaften muot. durch sínes líbes sterke er reit in menegiu lant; In sínen besten zítén, bî sínen jungen tagen man mohte michel wunder von Sívride sagen) со сквозной абстрактной темой (Hey waz er sneller degene sît zen Búrgónden vant). Схема:

$P_1 \rightarrow A \rightarrow P_2$

Средствами связи выступают:

- употребление слов одной тематической группы: zítén – tagen;
- лексические повторы: der snelle degen – sneller degene; durch – durch; er – er – er;
- синонимы: snel – quot; in sínen besten zítén – bî sínen jungen tagen;
- наличие слов и словосочетаний со значением логических связей предложений и резюмирующих (подытоживающих мысль) слов: man mohte michel wunder von Sívride sagen;
- союзное слово durch;
- использование указательного местоимения er;
- употребление глаголов-сказуемых в Präteritum;
- синтаксический повтор: In sínen besten zítén, bî sínen jungen tagen;
- синтаксический параллелизм: durch ellenthaften muot – durch sínes líbes sterke;
- употребление вводного предложения: Hey waz er sneller degene sît zen Búrgónden vant!

Выводы по диссертации даются в **заключении**. Сравнительно-сопоставительный анализ конструктивных типов предложений в составе ССЦ на материале текстов «Китаби-Деде Коркут» и «Песнь о Нибелунгах» позволяет сделать следующие выводы.

1. Содержательная сторона ССЦ строится двумя способами:
- 1) абстрактная информация в ходе повествования конкретизируется;
- 2) конкретная информация в ходе повествования абстрагируется.

Семантическая преемственность этих двух способов осуществляется тремя видами построений: а) пошаговым построением от абстрактной информации к конкретной и наоборот; б) построением нескольких конкретизирующих частей со сквозной абстрактной частью; в) ССЦ с общей абстрактной частью (гипертемой), от которой строятся производные части с обобщенной информацией с параллельным переходом к конкретизации.

2. В азербайджанском эпосе абстрактная часть, как правило, выражается предложением (как простым, так и сложным), тогда как в тексте «Песни о Нибелунгах» она выражается, в основном, придаточной частью предыдущего предложения, которое одновременно является концовкой предыдущего стиха.

3. Основными средствами связи как в пределах ССЦ, так и между ССЦ в «Книге» являются лексические и синтаксические средства (лексические повторы, синтаксические повторы, синтаксический параллелизм); в «Песни» же основными средствами связи выступают морфологические (союзы и союзные слова).

4. При содержательном построении ССЦ в «Книге» конкретизация информации происходила посредством сложносочиненных предложений, тогда как в «Песни» эту функцию выполняли сложноподчиненные предложения с разными видами придаточных.

5. В обоих исследуемых текстах ССЦ, объединяясь, могут образовывать рамочные конструкции. При этом выделяется два типа рамочных конструкций: а) когда абстрактная информация носит рамочный характер; б) когда конкретная информация носит рамочный характер. При этом в ССЦ с абстрактной информацией в интерпозиции, т.е. в конструкциях типа $P \rightarrow A \rightarrow P$, обобщенная часть выступает границей между ССЦ, иначе она осуществляет связь между темой одного ССЦ с темой предыдущего или последующего ССЦ.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Общечеловеческие черты в древних эпосах «Песнь о Нибелунгах» и «Китаби-Деде Коркут» // *Filologiya məsələləri*. Bakı: Elm və təhsil, 2010, №3, s.339-345

2. Немецкая литература в зеркале азербайджанской литературы // *Filologiya məsələləri*. Bakı: Elm və təhsil, 2011, №11, s.440-444

3. От абстрактного к частному, от частного к абстрактному (изучение ССЦ на материале эпосов «Песнь о Нибелунгах» и «Книга моего Деда Коркута») // *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti*. Bakı: BSU, 2012, s. 551-562

4. К вопросу изучения сложного синтаксического целого в азербайджановедении (на материале «Книги моего Деда Коркуда» и «Песни о Нибелунгах») // *Filologiya məsələləri*. Bakı: Elm və təhsil, 2013, №5, s. 20-23

5. Понятие рамочной конструкции в ССЦ (на материале «Книги моего Деда Коркуда» и «Песни о Нибелунгах») // *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri*, V Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: BSU, 5-7 may 2014, s. 610-613

6. О структурно-содержательном оформлении конструктивных типов предложений в ССЦ (на материале «Книги моего Деда Коркуда» и «Песни о Нибелунгах») // VII Международная научная конференция «Интерпретация текста». Чита: ЗГУ, 5-6 декабря 2014, с. 174-176

7. О семантическом построении ССЦ в «Книге моего деда Коркуда» и «Песни о Нибелунгах» // *Dil və ədəbiyyat*. Bakı: BDU, 2015, №3(95), s. 41-43

8. Модели сложного синтаксического целого (на материале памятников средневековья «Китаби-Деде Коркуд» и «Кутадгу-Билиг») // *Türkoloji Üzerine Araştırmalar*. Afyonkarahisar-Kazan, 2016, №12, s.40-46

9. Изучение сложного синтаксического целого на материале эпосов "Песнь о Нибелунгах" и "Книга моего деда Коркута" // *Phylologie*. Волгоград, 2016, №3(3), с.132-134

10. Сравнительно-сопоставительный анализ сложных синтаксических целых в «Книге моего деда Коркута» и «Песни о Нибелунгах» в Азербайджане: история и перспективы // *Türkologiya*. Bakı: AMEA, 2016, №2, s.21-28

11. Birleşik sözdisimsel bütünler kapsamında yapıcı tümcelere dair incelemeler ("Kitab-I Dede Korkut" materyalleri üzerine) // *Uluslararası Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi (UKHAD)*, 2016, №6, s.35-39

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FATİMƏ HÜSEYN QIZI SƏLİMOVA

**«NİBELUNQLAR NƏĞMƏSİ» VƏ «KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»
EPOSLARINDA MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVÜN
TƏRKİBİNDƏ OLAN KONSTRUKTİV TIPLİ CÜMLƏLƏRİN
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli tipoloji dilçilik

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Şaban Qulam oğlu Hüseynov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Türk dilləri və Hind-Avropa dilləri şöbələri

Müdafiə «_____» sentyabr 2016-cı il tarixdə saat «_____» -da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» iyun 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mətn mənəvi aləmə, məkan və zamana malik mədəniyyət nümunəsidir. «Mətn yığılmış bilikləri nəsilədən nəsilə ötürən bir zəncirdir; onun şərh, interpretasiyası isə mədəni vasitəçilik, mədəni ənənənin arasıkəsilməzliyinə olan bir çıxışıdır»¹. Mətnə hətta «dərk etmənin konkret bir məqamında tədqiqatçının (yazıcının, alimin, publisistin) maraq dairəsinə düşən o ümumi “dünya mənzərəsi”nin bir hissəsi yenidən təsəvvürə gətirilir, canlandırılır»². Bu cəhətdən “Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnləri, bizim fikrimizcə, çox qiymətlidir.

Onlar poetik mətnlərin klassik nümunələri olduqları üçün mətnin əlaqələliyini bütöv tərtib olunmuş bir sintaktik vahid kimi öyrənməyə imkan verir. Bununla bərabər, L.M.Qranovskayanın fikrinə görə, «model-lərin tənzim edilən, təkrarlanan sxemi yaranır ki, onların qarşılıqlı nisbəti mətnin bütövlüyünü müəyyənləşdirir»³.

Mövzunun işlənməsi. Təqdim olunmuş məsələnin sintaktik tədqiqi nəzərdən keçirdiyimiz abidələrin materialı əsasında aparılmamışdır. Lakin bir sıra elmi-tədqiqat işləri mövcuddur ki, bunlarda tədqiqat müvazi surətdə, bir-birindən asılı olmayaraq, həm germanistlər (A.Hoysler, Q.Paul, O.Moskalskaya və s.⁴), həm də türkoloqlar (V.Jirmunski, X.Koroğlu, K.Abdullayev və s.⁵) tərəfindən aparılmışdır. Hər iki qrup alim öz nəzəri-metodoloji mülahizələri ilə tarixi poetika və ümumi dilçilik sahəsində daim öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan elmi tədqiqatlara əsaslanır. İlk növbədə A.M.Peşkovski, V.M.Jirmunski, R.O.Yakobson, A.A.Potebnya və digər filoloqların tədqiqlərinə müraciət olunur.

¹ Грановская Л.М. Структура и семантика текста. Баку, 2006, с.8.

² Гальперин И.Р. Проблемы лингвостилистики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX. М., 1980, с.131.

³ Грановская Л.М. Структура и семантика текста. Баку, 2006, с. 70.

⁴ Хойслер А. Германский героический эпос и сказание о нибелунгах. М., 1960; Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Издательство иностранной литературы, 1960; Москальская О. Грамматика текста. М.: Высшая школа, 1981.

⁵ Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха // Вопросы языкознания, 1968, №1, с. 23-42; уеңә оңун: Тюркский героический эпос. Л., 1974; уеңә оңун: Народный героический эпос. М.-Л., 1962; Короглы Х. Огузский героический эпос. М., 1976; Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»). Дисс. ... канд. филол. наук. М., 1976; уеңә оңун: Тайный «Деде Коркуд». Баку: Мутарджим, 2006.

Sonrakı illərdə A.M.Peşkovski və V.M.Jirmunskinin mətn sintaksisinə aid fikirləri N.Z.Hacıyeva, Q.Y.Solqanik, İ.R.Qalperin, V.Q.Admoni, O.İ.Moskalskaya, K.M.Abdullayev¹ və s. alimlərin elmi işlərində öz əksini tapdı.

Tədqiqatın aktuallığı. Tədqiqatçılar bu və ya digər mətnin sintaksisini araşdırarkən, daha çox mətnin əlaqəliliyini ifadə edən ayrı-ayrı dil vasitələrini nəzərdən keçirirlər. Təqdim olunmuş dissertasiya işində bilavasitə iki eposun mətnlərini təşkil edən mürəkkəb sintaktik bütövlərin təhlili aparılır: onların tərkibindəki dil vahidlərinin semantikasını, mətn komponentlərinin təşkili, həmçinin mətnin xətt düzülüşü boyu bu komponentlərin əlaqə və münasibətləri araşdırılır. Mürəkkəb sintaktik bütövlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqəyə girərək mətnlərin struktur və semantik səviyyələrini formalaşdırır.

Tədqiqatın obyektı “Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnləridir. Onlar əsrlər boyunca davam edən şifahi-poetik ötürülmədə ardıcıl yaradıcı yenidən işlənmənin uzun prosesini keçmiş, sonradan bizə gəlib çatmış formada yazıya alınmışdır (“Kitabi-Dədə Qorqud”un yazıya köçürülməsi XVI əsrə aiddir; “Nibelunqlar nəğməsi” isə XIII əsrin əvvəli – XVI əsrə aid edilir).

Tədqiqatın predmeti iki eposun mətnlərini bilavasitə təşkil edən cümlələrin konstruktiv növləridir.

Tədqiqatın mənbəsi orta əsr ədəbi alman və oğuz türkcəsində yazılmış “Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının original mətnləridir.

Tədqiqatın məqsədi mikro və makromətnlərin təşkilini, həmçinin mətn komponentlərinin əlaqə və münasibətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **məsələlər** həll olunur:

¹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М.: Наука, 1973; Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973; Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981; Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л.: Наука, 1973; Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: ЭЛМ, 1983; yenə onun: Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999; yenə onun: Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012 (həmmüəliflər: A.Məmedov, M.Musaev, K.Ustyunova, N.Novruzova, Ş.Hüseynov, G.Rzaeva, K.Gadжиева, L.Ziyadova, S.Fatallieva, G.Nagieva, G.Maqerramova, Ş.Zeynalova, F.Salimova, B.Maqerramova).

– mikro və makromətnlərin təşkilində konstruktiv cümlələri aşkarlamaq;

– “Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud”-un sintaktik məğzində olan konstruktiv cümlələrin növ və tiplərini müəyyənləşdirib nəzərdən keçirmək;

– “Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən konstruktiv cümlələrin növ və tiplərini müqayisə etmək;

– bu abidələrdə müxtəlif konstruktiv tipli cümlələrin işlənməsinin özünəməxsusluğunu müəyyən etmək;

– “Nəğmə” və “Kitab”-ın mətnlərinin sintaktik quruluşunda olan oxşarlıq və fərqliliklərin ümumi xüsusiyyətlərini təsvir etmək.

Tədqiqatın əsas metodları müqayisəli-tutuşdurma və təsviri metodlardır. Materialın təhlili zamanı köməkçi metod kimi inteqral metoddan da istifadə olunmuşdur, onun mahiyyəti ayrı-ayrı hadisələrin bir-birinə münasibətdə nəzərdən keçirərkən sistem yanaşmadan ibarətdir.

Elmi yenilik. Təqdim olunmuş işdə MSB-nin tərkibində olan konstruktiv cümlələrin vasitəsilə abidələrin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Təqdim olunmuş müqayisəli təhlil iki eposun mikro və makromətnlərinin sistemli linqvistik tədqiqidir və müqayisəli dilçilik tarixində materialın tipoloji tədqiqinin ilk cəhdidir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, Alman və Azərbaycan xalqlarının eposlarının müqayisəli-tutuşdurucu tədqiqi “Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində konstruktiv cümlələrin ümumi və xüsusi quruluş üsullarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İki eposun bu cür müqayisəsi bu abidələrdə məntiqi-sintaktik əlaqələrin dərin anlaşılmasına kömək edir və nəzəri cəhətdən vacibdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada təqdim olunmuş materiallar mətn dilçiliyi üzrə xüsusi kursların, ən çox da “Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud”-un dil xüsusiyyətlərinin təhlilini nəzərdə tutan kursların, Alman və Azərbaycan dillərinin sintaksisi dərslərinin, həmçinin filoloji fakültələrdə tarixi təmayüllü fənlərin keçirilməsi zamanı istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı **müddəalar** çıxarılır:

– MSB-nin tərkibində olan konstruktiv tipli cümlələr onun struktur-məzmun tərtibinin ayrılmaz hissəsidir;

– MSB-nin tərkibində olan konstruktiv tipli cümlələr müəyyən prinsip üzrə qurulur, bunu dilin struktur, leksik və qrammatik səviyyələrində izləmək olar;

- MSB-nin tərkibində konstruktiv tipli cümlələrin işlənməsi;
- MSB-nin məzmun tərəfi konstruktiv tipli cümlələrin üç quruluş növləri üzrə həyata keçirilir;
- MSB-nin tərkibində olan konstruktiv tipli cümlələr “çərçivə konstruksiyaları”nı yaradır;
- MSB-nin tərkibində olan konstruktiv tipli cümlələr müxtəlif modellərdə birləşir, bu modellərin vasitəsi ilə alman və türk xalqlarının özünəməxsus dünya dil mənzərələri qurulur.

Dissertasiyanın aprobasiyası Bakı Slavyan Universitetinin ümumi və rus dilçiliyi kafedrasının iclaslarında **dissertasiyanın ayrı-ayrı bölmələrinin** müzakirəsi keçirilib.

Tədqiqatın əsas müddəaları on bir (11) elmi məqalə və tezislərdə çap olunmuşdur.

İşin ayrı-ayrı məsələləri üzrə elmi-nəzəri və təcrübi nəticələr beynəlxalq forum və konfranslara təqdim olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, işin tədqiqat metodu, yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə təqdim edilən müddəalar açıqlanılır.

Birinci fəsil “Azərbaycan və xarici dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütövün öyrənilmə tarixi” adlanır. Cümlədən daha böyük sintaktik vahid olan mətn haqqında təlim XX əsr dilçiliyin mühüm məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Mürəkkəb sintaktik bütöv nəzəriyyəsi, xüsusən A.M.Peşkovski, N.S.Pospelov və V.M.Jirmunskinin əsərlərində işlənilib hazırlanmışdır, bundan sonra isə İ.R.Qalperin, Q.Y.Solqanik və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu məsələnin həllinə O.İ.Moskalskaya da böyük töhfə vermişdir. Alman dilçiliyində fəvqəl fraza fikri “cümlələrin birliyi”¹ anlayışı kimi (Satzgemeinschaft) Karl Boostun əsərlərində inkişaf etdirilmiş, eləcədə Alman dilində MSB və mətn məsələsinə V.Q.Admoni də müraciət etmişdir.

¹ Boost K. Der deutsche Satz. Die Satzverflechtung // Deutschunterricht. Berlin/Leipzig: Volk und Wissen-Verlag, 1949, S.9.

Mətn və onun vahidlərinin tədqiqi, dilçiliyin yeni sahəsini təşkil edən xüsusi mətn nəzəriyyəsinin yaradılması bəzi Azərbaycan dilçilərinin diqqətini də cəlb etmişdir. Lakin bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyin tələblərinə cavab verən konseptual səciyyə daşmadığından çox məsələlərin üstü açıq qalırdı. Belə ki, M.Kazımbəy öz fikirlərini sonra inkişaf etdirməsə də MSB anlayışına yaxınlaşmışdır; A.Xəlilov öz məqaləsində cümlələr arası birləşdirici əlaqələri tədqiq etmişdir; A.Cavadov potensial sintaksisi ayırır; formal üzvlənməni aktual sintaksisdən, suprasintaksisdən fərqləndirir; məqalə çərçivəsində cümlənin aktual üzvlənməsini tədqiq edir.

Azərbaycan dilçiliyində mətn sintaksisi məsələsi ilk dəfə akad. K.M.Abdullayev tərəfindən işlənmişdir. O, Azərbaycan dili materialları əsasında mətnin quruluşunu, cümlənin aktual üzvlənməsinin özünəməxsusluğunu, aspektləri və növlərini müfəssəl surətdə öyrənmişdir.

“Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərinin müqayisəli-tutuşdurucu tədqiqi aspektində akad. K.M.Abdullayev, prof.Z.Hartmann, prof.H.Bushoten, prof.İ.Həmidov, prof.F.Zimmler və başqa bir sıra Alman və Azərbaycan alimlərinin əsərləri maraq doğurur. Bu tədqiqatların aparılması “Şərq və Qərb “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi” orta əsr qəhrəman eposlarında” adlı tədqiqat layihəsinin reallaşması nəticəsində mümkün olmuşdur.

İkinci fəsil “Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi-Dədə Qorqud”-da MSB-nin tərkibində konstruktiv tipli cümlələrin məzmunca tərtibatı” adlanır. Mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) ayrı-ayrı nitq məlumatlarının məzmunu və formasının bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində cümlələrin birləşməsi yolu ilə formalaşan müstəqil semantik-sintaktik vahid kimi anlaşılır. Onun tərkibinə daxil olan birləşdirici cümlələr MSB-nin məzmununun vahidliyi və əlaqələliyini yaradır. Bu səbəbdən həmin cümlələr MSB-nin tərkibində konstruktiv səciyyə daşıyır, yəni cümlənin konstruktiv növlərini təşkil edirlər.

Beləliklə, *MSB-nin tərkibində konstruktiv növ cümlələr* termini altında MSB-in struktur-məzmun tərtibinin təşkili üçün lazım olan cümlə və ya cümlə qrupları başa düşülür. Baxmayaraq ki, bu anlayış (yəni MSB-nin tərkibində konstruktiv növ cümlələr nəzərdə tutulur – qeyd F.Səlimovanın) bütövlükdə MSB-nin sintaktik quruluşunda mühüm rol oynayır, məhz bu növ cümlələrin köməyi ilə MSB daxilində, həm də MSB-lər arasında məlumatın düzülüşü, genişləndirilmə və konkretləşməsi baş verir.

Məlumdur ki, MSB-nin məzmun tərəfi iki üsulla gerçəkləşir:

1) *təhkiyə zamanı mücərrəd məlumat konkretləşir* (məlumat ümumidən xüsusiyyətdə doğru modeli üzrə qurulur);

2) *təhkiyə zamanı konkret məlumat mücərrədləşir* (məlumat xüsusiyyətdən ümumiyyətdə doğru modeli üzrə qurulur).

Qeyd olunan iki üsulun semantik ötürülməsi üç quruluş üzrə həyata keçirilir:

1. MSB-də mücərrəd məlumatın konkretə doğru və ya əksinə pilləvari ardıcılıqla qurulması;

2. bir neçə konkretləşdirən hissələrin ikitərəfli mücərrəd hissəyə doğru qurulması;

3. ümumi mücərrəd hissəsi olan MSB-dən ümumiləşdirilmiş informasiya ilə yanaşı konkretləşməyə doğru olan törəmə hissələr qurulur.

Hər üç quruluş MSB-nin və ya makrotekstin quruluşunda iki növ konstruktiv cümlələrin fərqləndirilməsinə kömək edir: 1) mücərrəd informasiya ilə olan konstruktiv cümlələr; 2) konkret informasiya ilə olan konstruktiv cümlələr. MSB-nin daxilində və ya makrotekstin quruluşunda bu konstruktiv cümlələrin iki növü arasında üç əlaqə vasitələri mövcuddur: leksik, morfoloji və sintaktik.

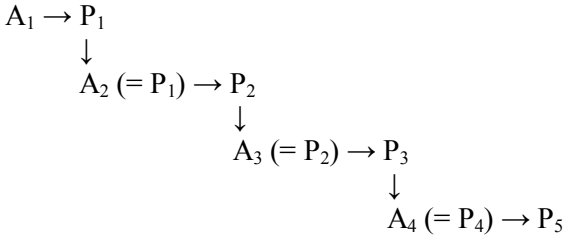
“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi” mətnlərindən seçilmiş MSB-lərə nəzər yetirək.

1) *Rəsul əleyhisəllam zamanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata deyərlər, bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə, olurdi. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haqq Taala anın könlünə ilham edərdi.*

Göstərilmiş MSB-də mücərrəd informasiya birinci cümlədə təqdim olunmuşdur, burada deyilir ki, bir nəfər qoca Qorqud var idi: «*Rəsul əleyhisəllam zamanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata deyərlər, bir ər qopdı*». Bu mücərrəd informasiyalı konstruktiv cümləni biz A işarəsi ilə qeyd edək. Sonrakı cümlələrdə (*Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə, olurdi. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haqq Taala anın könlünə ilham edərdi*) konkretləşdirilir ki, Qorqud-ata kimdir, yəni konkret informasiyalı konstruktiv cümlələr işlənir. MSB-nin bu hissəsini P işarəsi ilə qeyd edək. Əlavə etməliyik ki, ümumiləşdirilmiş informasiyanın konkretləşdirilməsi pilləvari səciyyəyə daşır.

Belə ki, *Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi* cümləsi konkretləşdirilərkən sonrakı cümlə üçün (*Nə dersə, olurdi*) mücərrədləşir, o isə, öz növbəsində üçüncü cümlə ilə (*Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi*) konkretləşdirilir, üçüncü cümlə dördüncü cümlə ilə (*Haqq Taalanın könlünə ilham edərdi*)

mücərrədləşir və s. Göstərilən MSB-nin pilləvari quruluşunu aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

İnformasiya pilləvari şəkildə daxil edilən bu MSB-də konstruktiv cümlələr aşağıdakı vasitələr ilə bağlanır:

- bir tematik qrupa aid edilən sözlərin işlənməsi ilə: *ər – kişi*;
- sinonimlərin (həmçinin kontekstual sinonimlərin) və sinonimik əvəzlənmələrin işlənməsi ilə: *ər – kişi*;
- (üçüncü) şəxs əvəzliliklərinin və ya əvvəlki cümlədə olan sözlərin əvəzləyicilərinin ilə işlənməsi ilə: *bir ər – ol kişi*;
- determinant ilə, yəni bütöv MSB-nin vahid zaman çərçivəsində birləşdirən zərflərin işlənməsi ilə: *Rəsul əleyhisəllam zamanına*;
- feili xəbərlərinin vahid zaman formasında işlənməsi ilə: *qopdı → bilicisiydi, olurdu, söylərdi, edərdi*;
- konstruksiyaların kiçik hissələrə (parsellərə) bölünməsi ilə: *Nə dersə, olurdu. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haqq Taalanın könlünə ilham edərdi.*

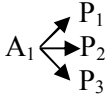
2) *Ez wuohs in Búrgónden ein vil édel magedîn (A),*

Daz in allen landen niht schœners mohte sîn,

Kriemhilt geheizen: si wart ein scœne wîp.

Dar umbe muosen degene vil verliesén den lîp (P).

Göstərilən MSB-nin ümumi məlumatı ondan ibarətdir ki, burqundluların ölkəsində gənc yaşlı bir qız var idi. Daha sonra həmin ümumi fikir ardıcılıqla konkretləşdirilir: onun adı Krimhild idi, əsil-nəcəbətli idi, onun gözəlliyi bir çoxlarının ölümünə səbəb olmuşdur. Beləliklə, MSB-də üç konkretləşdirilmiş hissə: (*Daz in allen landen niht schœners mohte sîn; Kriemhilt geheizen: si wart ein scœne wîp; Dar umbe muosen degene vil verliesén den lîp*) və iki tərəfi mücərrəd mövzulu hissə (*Ez wuohs in Búrgónden ein vil édel magedîn*) qeyd olunur. Sxem:

Bağlayıcı vasitələr kimi aşağıdakılar çıxış edir:

– bir tematik qrupa aid edilən sözlər: *ein édel magedîn – ein scæne wîp*;

– leksik təkrarlar: *schæners – scæne*;

– kontekstual sinonimlər: *magedîn – wîp*;

– cümlənin əvvəlində olan bağlayıcılar: *daz, dar umbe*;

– xüsusi adların yerinə üçüncü şəxs əvəzliyinin işlənməsi: *Kriemhilt – si*;

– feili xəbərlərinin vahid zaman forması, yəni *Präteritum*: *wuohs, wart*;

– determinant: *dar umbe*;

– sifətlərin müqayisə dərəcəsi: *schæners – scæne*;

– parselyasiyalı konstruksiya: *Daz in allen landen niht schæners mohte sîn*;

– ara cümlə: *si wart ein scæne wîp*.

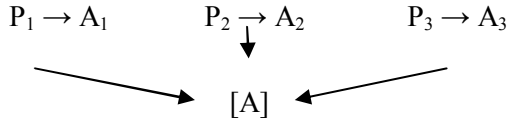
Bu MSB-də əks olunmuş ardıcılıq qanunu qafiyə ilə izlənilir: *magedîn – sîn – wîp – lîp*.

Nəzərdən keçirdiyimiz MSB-nin axırıncı cümləsi ümumilikdə bütün epos üçün özək sayılır, o bir növ açardır ki, bizə bütün sirləri ardıcılıqla açır: burada əvvəlcədən bütün məzmunun motivi təşkil olunur: *Dar umbe muosen degene vil verliesén den lîp* (ondan ötrü bir çox kişiler öz həyatlarını itirəcəklər)). Məhz Krimhildin Brünhildla olan mübahisə nəticəsində Ziqfrid həlak olur, sonra isə onun ərinin ölümünə görə intiqam nəticəsində qalan qəhrəmanlar həyatla vidalaşırlar. Alman dilçisi Ursula Şults qeyd etdiyi kimi, bu beyt konkretlikdən mücərrədiyə doğru keçidi əyani surətdə göstərir. Beləliklə, MSB-nin informasiyası mücərrəddən konkretliliyə doğru qurulduğuna baxmayaraq, MSB-nin sonu eposun gələcək təhkiyəsi üçün konkret hissə qismində çıxış edir.

3) *Buğa dəxi oğlana sürdi gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı. Oğlan yumruğuyla buğanın alnına qıya tutub çaldı, buğa götin-götin getdi. Buğa oğlana sürdi, gerü gəldi. Oğlan yenə buğanın alnına yumruğuyla qatı urdı. Oğlan bu qatla buğanın alnına yumruğunu dayadı, sürdi meydanın başına çıqardı.*

Buğa ilə oğlan bir həmlə çəkişdilər. İki dalusunun üstünə buğanın köpük durdı (P). Nə oğlan yenər, nə buğa yenər (A).

MSB $P \rightarrow A$ sxemi üzrə qurulub. Burada ümumi abstrakt hissədən - hipertemadan (hipermövzudan) (*Nə oğlan yenər, nə buğa yenər*) - ümumiləşdirmə və konkretləşməyə doğru keçidi olan törəmə hissələr qurulur. Sxem:

Bağlayıcı vasitələr kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- natamam leksik təkrar: 1) *buğa – buğanın – buğa – buğa – buğanın – buğanın – buğa – buğanın – buğa*; 2) *oğlana – oğlanı – oğlan – oğlana – oğlan – oğlan – oğlan – oğlan*;

- kontekstual antonimlər: *Buğa – oğlan*;

- feili xəbərlərinin vahid zaman forması: *Gəldi – çaldı – getdi – gerü gəldi – urdı – dayadı – çıxardı*;

- söz birləşmələrinin sintaktik təkrarı: 1) *bir buğası – bir buğrası*;

2) *bir yazın – bir güzün*; 3) *tamaşaya baqardı – təfərrüç edərdi*;

- ara cümlə: *Ol buğa qatı daşa buynuz ursa, un kibi ügidərdi*.

4) *Er nieg ir flîzeclîche; bi der hênde si in vie.*

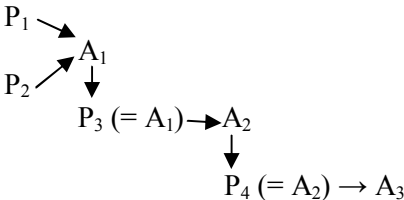
wie rehte minneclîche er bî der frouwen gie!

mit lieben ougen blicken ein ander sâchen an

der herre und ouch diu frouwe (P).

daz wart vil tougenlîch getân (A).

MSB-də iki konkretləşdirilmiş hissə qeyd olunur (*Er nieg ir flîzeclîche; bi der hênde si in vie*), hissənin iki tərəfi də mücərrəd mövzuludur (*daz wart vil tougenlîch getân*), həmçinin konkret informasiyadan mücərrədə doğru pilləvari quruluş izlənilir (*wie rehte minneclîche er bî der frouwen gie; mit lieben ougen blicken ein ander sâchen an der herre und ouch diu frouwe*). Sxem:

- Bağlayıcı vasitələr kimi aşağıdakılar çıxış edir:
- bir tematik qrupa aid edilən sözlər: *hènde – ougen*;
 - sinonimlərin işlənməsi: *flizeclìche – minneclìche; blicken ein – sàhen an*;
 - antonimlərin işlənməsi: *der herre – diu frouwe*;
 - cümlənin məntiqi əlaqələrini bildirən və fikri yekunlaşdıran söz və söz birləşmələri: *daz wart vil tougenlich getân*;
 - *wie* bağlayıcısının işlənməsi;
 - əvvəlki cümlədə olan sözlərin əvəzləyicisi kimi şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi: *er – si*;
 - bütün feli xəbərlərin *Präteritum* formasında işlənməsi;
 - ara cümlənin işlənməsi: *wie rehte minneclìche er bi der frouwen gie!*

Üçüncü fəsil «Çərçivə konstruksiyalı MSB-nin struktur-məzmun tərtibi». “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi”nə aid materialların tədqiqi zamanı çərçivə konstruksiyalı MSB-lər aşkar edilmişdir. Dilçilikdə “çərçivə konstruksiyası” anlayışı yeni deyil.

Azərbaycan dilçiliyində bu anlayış ilk dəfə akad. K.M.Abdullayev tərəfindən tətbiq edilmişdir. O, çərçivə konstruksiyalarını cümlə səviyyəsində, daha dəqiq, cümlənin birinci dərəcəli cümlə üzvlərinin tədqiqi zamanı nəzərdən keçirmişdir. Azərbaycan dilində mübtədanı birinci dərəcəli cümlə üzvlərindən hesab edərək, o, qeyd edir ki, “mübtədə cümləni leksik yolla başlayır və morfoloji şəkildə, yəni şəxs sonluqları ilə bitirir (bir növ çərçivə konstruksiyasıdır)”¹.

Çərçivə konstruksiyası anlayışı Alman cümləsi üçün də səciyyəvidir. V.Q.Admoni qeyd edirdi ki, alman dilində «çərçivə konstruksiyası xəbərin parçalanması ilə yaranır, həm də mürəkkəb feli forma və ya mürəkkəb feli xəbər hissələrinin bir-birindən ayrılması belə xəbərin parçalanmasının səciyyəvi forması sayılır»².

Beləliklə, çərçivə konstruksiyası həm Azərbaycan, həm də Alman cümləsinə xasdır. Lakin hər iki dildə bu anlayış sadə cümlə hüdudlarından kənar nəzərdən keçirilməmişdir. Bununla belə, epik əsərlərin materialı MSB strukturunda çərçivə konstruksiyalarını fərqləndirməyə imkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür MSB-lər iki sxem üzrə qurula bilər:

¹ Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: Элм, 1983, с.33.

² Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1955, с.377.

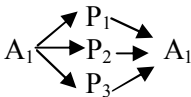
– $A \rightarrow P \rightarrow A$, bu halda mücərrəd informasiya çərçivə xüsusiyyətini daşıyır;

– $P \rightarrow A \rightarrow P$, bu halda konkret informasiya çərçivə xüsusiyyətini daşıyır.

Hər iki sxemi nəzərdən keçirək.

1) *Bayındır xanın yigitləri Dirsə xanı qarşuladılar (A). Gətürüb qara otağa qondurdular. Qara keçə altına döşədilər. Qara qoyun yaxnisından öninə gətürdilər (P). Bayındır xanından buyruq böylədilər, xanım, dedilər (A).*

Göstərilən MSB-nin birinci cümləsində bütün mürəkkəb sintaktik bütövün bir növ “tapşırığı” verilir: Dirsə xanın Bayındır xanın qulluqçuları ilə görüşü. Daha sonra bir sıra informasiya verilir ki, burada qulluqçuların Dirsə xanı necə qarşıladıqları təsvir olunur: onu qara rəngli çadıra gətirdilər, onun qarşısına qara quzunun dərisini sərdilər, qara quzunun ətini gətirdilər. Lakin bu parçanın sonuncu cümləsi birinci əsas frazanın məntiqi davamıdır. Beləliklə, birinci və axırıncı cümlələr qarşılıqlı əlaqədədir və ikinci, üçüncü və dördüncü cümlələr üçün dövrəvi hissə qismində çıxış edirlər. Bununla bərabər, MSB-nin ümumiləşdirici hissəsi (*Bayındır xanın yigitləri Dirsə xanı qarşuladılar; Bayındır xanından buyruq böylədilər, xanım, dedilər*) hər üç konkretləşdirən hissələr üçün (*Gətürüb qara otağa qondurdular; Qara keçə altına döşədilər; Qara qoyun yaxnisından öninə gətürdilər*) ikitərəfli mücərrəd mövzu kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə, bu MSB-nin aşağıdakı quruluşu var:

Bağlayıcı vasitələr kimi aşağıdakılar çıxış edir:

– leksik təkrarlar: *Bayındır xanın – Bayındır xanından; Qara otaq – qara keçə – qara qoyun;*

– feli xəbərlərin zaman formalarının vahidliyi: *qarşuladılar – qondurdular – döşədilər – gətürdilər – böylədilər;*

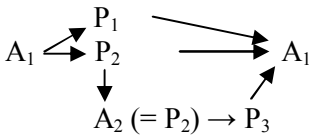
– sintaktik təkrarın olması: *qara otağa qondurdular – Qara keçə altına döşədilər – Qara qoyun yaxnisından öninə gətürdilər – Bayındır xanından buyruq böylədilər.*

2) *Dô het ouch sich ein recke gein den vîenden dar (A)*

erhaben ûf die warte; der was ze vlîze gar.

den sach der herre Sîvrit und in der küene man.
 ietweder dô des andern mit nîde hûetén began (P).
 Ich sag' iu, wer der wære, der der warte pflac.
 ein liehter scilt von golde im vor der hende lac.
 ez was der küene Liudegast (A).

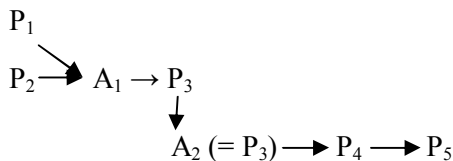
Təqdim olunmuş MSB-də bir neçə konkretləşdirici hissələr (*erhaben üf die warte; der was ze vlîze gar; den sach der herre Sîvrit und in der küene man*) qeyd olunur ki, ikitərəfli ümumiləşdirici mövzu ilə çıxış edirlər (*Dô het ouch sich ein recke gein den vienden dar; Ich sag' iu, wer der wære, der der warte pflac. ein liehter scilt von golde im vor der hende lac. ez was der küene Liudegast*); və konkretləşdirici hissəyə aid cümlələrin biri ilə ifadə olunmuş informasiyanın mücərrəddən (*den sach der herre Sîvrit und in der küene man*) konkretə doğru pilləvari quruluşu izlənilir (*ietweder dô des andern mit nîde hûetén began*). Sxem:

3) Qara-qara dağlardan xəbər aşdı. Qanlu-qanlu suların xəbər keçdi (P). Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı (A). Uşun qocanın ağ-ban evi önində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarub qara geydi. Uşun qoca “Oğul, oğul!” – deyü ağca yüzli anasıyla ağlaşdılar, bozlaşdılar (P).

Nəzərdən keçirdiyimiz MSB-də mücərrəd cümlə (*Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı*), K.M.Abdullayevin fikrinə görə, semantik nöqtəyi-nəzərdən, “fövqəlfraza vahidi eynilik və sadalama intonasiyasından səbəb və aydınlaşdırıcı münasibətlərə keçirən bir ünsürdür”¹. MSB üç konkretləşdirici hissələrin quruluşu ilə fərqlənir (*Qara-qara dağlardan xəbər aşdı; Qanlu-qanlu suların xəbər keçdi; Uşun qocanın ağ-ban evi önində şivən qopdı*), ikitərəfli mücərrəd mövzusu da var (*Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı*). Konkretləşdirici hissənin üçüncü cümləsi sonrakı konkretləşdirmənin ikitərəfli ümumiləşdirilmiş mövzusu kimi çıxış edir (*Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarub qara geydi; Uşun qoca “Oğul, oğul!” – deyü ağca yüzli anasıyla ağlaşdılar, bozlaşdılar*). Sxem:

¹ Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»). Дисс. ... канд. филол. наук. М., 1976, с.88-89.

Bağlayıcı vasitələr kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- leksik təkrarlar: 1) *Xəbər – xəbər – xəbər*; 2) *Uşun qocanın – Uşun qoca*; 3) *Qara-qara – qara*; 4) *Ağban – ağ – ağca*;
- sinonimlər: *Ağlaşmaq – bozlaşmaq*;
- antonimlər: *Qara – ağ*;
- feli xəbərlərin zaman formalarının vahidliyi: *Aşdı – keçdi – vardı – qopdı – geydi – ağlaşdılar – bozlaşdılar*;
- sintaktik təkrar: *Qara-qara – qanlı-qanlı – ağ-ban*;
- sintaktik paralelizm: *Qara-qara dağlardan xəbər aşdı. Qanlı-qanlı sularından xəbər keçdi. Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı. Uşun qocanın ağ-ban evi önində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarub qara geydi. Uşun qoca “Oğul, oğul!” – deyü ağca yüzli anasıyla ağlaşdılar, bozlaşdılar.*

4) *Sivrit was geheizen der snelle degen guot.*

er versüochte vil der rîche durch ellenthaften muot.

durch sînes lîbes sterke er reit in menegiu lant (P).

Hey waz er sneller degene sît zen Búrgónden vant (A)!

In sînen besten zîten, bî sînen jungen tagen

man mohte michel wunder von Sîvrîde sagen (P).

Mücərrəd informasiya (Eh, Burqundiyada neçə qəhrəman tapıb!) gənclik yaşlarından Ziqfridin qəhrəmanlıqlarının xüsusi sadalanması ilə halqalanıb. Verilmiş MSB-də ikitərəfi mücərrəd mövzusu olan (*Hey waz er sneller degene sît zen Búrgónden vant*) iki konkretləşdirici hissələrin düzülüşü müşahidə olunur (*Sivrit was geheizen der snelle degen guot. er versüochte vil der rîche durch ellenthaften muot. durch sînes lîbes sterke er reit in menegiu lant; In sînen besten zîten, bî sînen jungen tagen man mohte michel wunder von Sîvrîde sagen*). Sxem:

$P_1 \rightarrow A \rightarrow P_2$

Bağlayıcı vasitələr kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- bir tematik qrupa aid edilən sözlər: *zîten – tagen*;
- leksik təkrarlar: *der snelle degen – sneller degene; durch – durch; er – er – er*;

- sinonimlər: *snel* – quot; *in sînen besten zîten* – *bî sînen jungen tagen*;
- cümlənin məntiqi əlaqələrini bildirən və fikri yekunlaşdıran söz və söz birləşmələri: *man mohte michel wunder von Sivrîde sagen*;
- ara söz *Durch*;
- *er* işarə əvəzliyinin işlənməsi;
- bütün feli xəbərlərin *Präteritum* formasında işlənməsi;
- sintaktik təkrar: *In sînen besten zîten, bî sînen jungen tagen*;
- sintaktik paralelizm: *durch ellenthaften muot* – *durch sînes libes sterke*;
- ara cümlənin işlənməsi: *Hey waz er sneller degene sît zen Bûrgónden vant!*

Nəticə hissəsində dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn ümumiləşdirmələr təqdim olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi” mətnlərinin materialı əsasında aparılan və MSB-nin tərkibində olan konstruktiv tipli cümlələrin müqayisəli-tutuşdurma kontekstində təhlili aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verir.

1. MSB-nin məzmun tərəfi iki üsulla gerçəkləşir: 1) təhkiyə zamanı mücərrəd məlumat konkretləşir; 2) təhkiyə zamanı konkret məlumat mücərrədləşir.

Bu iki üsulün semantik ötürülməsi üç quruluş üzrə həyata keçirilir: a) MSB-də mücərrəd məlumatın konkretə doğru və ya əksinə pilləvari ardıcılıqla qurulması; b) bir neçə konkretləşdirən hissələrin ikitərəfli mücərrəd hissəyə doğru qurulması; c) ümumi mücərrəd hissəsi olan (hipertema) MSB-də ümumiləşdirilmiş informasiya ilə yanaşı konkretləşməyə doğru olan törəmə hissələr qurulur.

2. Azərbaycan dastanında mücərrəd hissə, adətən, cümlə ilə (istər sadə, istərsə də mürəkkəb); “Nibelunqlar nəğməsi” mətnində isə, əsasən, əvvəlki cümlənin budaq cümləsi ilə ifadə olunur, bu budaq cümlə eyni zamanda əvvəlki beytin sonluğu hesab olunur.

3. “Kitabi-Dədə Qorqud”-da həm MSB-nin daxilində, həm də MSB-lər arasında əsas bağlayıcı vasitələr kimi leksik və sintaktik vasitələr (leksik təkrarlar, sintaktik təkrarlar, sintaktik paralelizm); “Nibelunqlar nəğməsi”-ndə isə əsas bağlayıcı vasitələr kimi morfoloji vasitələr (bağlayıcı və bağlayıcı sözlər) çıxış edir.

4. “Kitabi-Dədə Qorqud”-da işlənən MSB-nin məzmun quruluşu zamanı məlumatın konkretləşməsi tabesiz mürəkkəb cümlə vasitəsilə baş

verir; “Nibelunqlar nəğməsi”-ndə isə bu funksiyanı müxtəlif növ budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələr yerinə yetirir.

5. Hər iki eposda MSB-lər birləşərək çərçivə konstruksiyalarını əmələ gətirə bilər. Bu halda iki növ çərçivə konstruksiyaları qeyd olunur: a) mücərrəd informasiya çərçivə xüsusiyyətini daşdığı sayılır; b) konkret informasiya çərçivə xüsusiyyətini daşdığı hal. Bu zaman mücərrəd informasiyası interpozisiyada (yəni iki hissə arasında, ortada) yerləşən MSB-də, məsələn $P \rightarrow A \rightarrow P$ tipli konstruksiyalarda, ümumiləşdirilmiş hissə MSB-lər arasında olan sərhəd kimi çıxış edir, əks halda bir MSB-nin mövzusu ilə əvvəlki və ya sonrakı gələn MSB-nin mövzusu arasındakı əlaqəni yaradır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Общечеловеческие черты в древних эпосах «Песнь о Нибелунгах» и «Китаби-Деде Коркут» // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, №3, s.339-345

2. Немецкая литература в зеркале азербайджанской литературы // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, №11, s.440-444

3. От абстрактного к частному, от частного к абстрактному (изучение ССЦ на материале эпосов «Песнь о Нибелунгах» и «Книга моего Деда Коркута») // Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti. Bakı: BSU, 2012, s. 551-562

4. К вопросу изучения сложного синтаксического целого в азербайджановедении (на материале «Книги моего Деда Коркуда» и «Песни о Нибелунгах») // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, №5, s. 20-23

5. Понятие рамочной конструкции в ССЦ (на материале «Книги моего Деда Коркуда» и «Песни о Нибелунгах») // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, V Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: BSU, 5-7 may 2014, s. 610-613

6. О структурно-содержательном оформлении конструктивных типов предложений в ССЦ (на материале «Книги моего Деда Коркуда» и «Песни о Нибелунгах») // VII Международная научная конференция «Интерпретация текста». Чита: ЗГУ, 5-6 декабря 2014, с. 174-176

7. О семантическом построении ССЦ в «Книге моего деда Коркуда» и «Песни о Нибелунгах» // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2015, №3(95), s. 41-43

8. Модели сложного синтаксического целого (на материале памятников средневековья «Китаби-Деде Коркуд» и «Кутадгу-Билиг») // *Türkoloji Üzerine Araştırmalar*. Afyonkarahisar-Kazan, 2016, №12, s.40-46

9. Изучение сложного синтаксического целого на материале эпосов "Песнь о Нибелунгах" и "Книга моего деда Коркута" // *Phylogologie*. Волгоград, 2016, №3(3), с.132-134

10. Сравнительно-сопоставительный анализ сложных синтаксических целых в «Книге моего деда Коркута» и «Песни о Нибелунгах» в Азербайджане: история и перспективы // *Türkologiya*. Bakı: AMEA, 2016, №2, s.21-28

11. Birleşik sözdisimsel bütünler kapsamında yapıcı tümcelere dair incelemeler (“Kitab-I Dede Korkut” materyalleri üzerine) // *Uluslararası Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi (UKHAD)*, 2016, №6, s.35-39

**COMPARATIVE ANALYSIS OF CONSTRUCTIVE TYPES
OF SENTENCES IN THE STRUCTURE OF THE COMPOUND
SYNTACTICAL WHOLE IN THE EPOSES OF «THE SONG
OF THE NIBELUNGS” AND «THE BOOK OF DEDE KORKUT»**

Summary

Compound syntactical whole (CSW) is considered to be a free semantically syntactical unit formed by means of joining sentences on the basis of interaction of the context and the form of separate pieces of speech information.

Joining sentences which are included into it make a unity and a connection of the context of CSW. Consequently in the structure of CSW they have a constructive character where they represent the constructive type of sentences. The constructive type of sentences in the structure of CSW is considered to be a sentence or a group of sentences, which serve to express the structural and conceptual formation of CSW. Due to such kind of sentences the expansion or concrete definition of the information happens both within the limits of CSW and among it.

The informal side of CSW is formed by 2 ways:

1. the abstract information is concretized in the course of narration.
2. the concrete information is abstracted in the course of narration.

The semantic continuity of these two ways is realized by three types of construction:

a) step- by- step construction from the abstract information to the concrete and vice versa;

b) construction of several concretizing parts with transparent abstract parts;

c) CSW with the general abstract part (hyper-theme), out of which derivative parts with generalized information with the parallel transition to concretization are formed.

All the three types of formation help to choose two types of constructive sentences in the structure of CSW or micro-text. They are:

- 1) constructive sentences with abstract information
- 2) constructive sentences with concrete information

United in both investigated texts CSW can form frame constructions. We defined two types of frame constructions in our research work. That is:

- a) when the abstract information has a frame character;
- b) when the concrete information has a frame character.

In this case, in CSW with abstract information the generalized part in interposition becomes a boundary between CSW; otherwise it realizes the connection between the theme of one CSW and that of the preceding or the following CSW.

Çapa imzalanıb: 08.06.2016.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

